

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/17/12-15>

Tutu Əsgər qızı Əsayeva
Binəqədi rayonu 179 sayılı tam orta məktəb
esayeva@gmail.com

TƏRBIYƏ VƏ ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFI

Xülasə

Məqalədə şəxsiyyətin inkişafı prosesində tərbiyənin rolu araşdırılmışdır. Müəllif araşdırması nəticəsində gəldiyi qənaət belə olmuşdur ki, şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı tərbiyənin başlıca məqsədidir. Psixoloqlar 3-5 yaşlı uşaqların da şəxsiyyətin müəyyən keyfiyyətlərinə malik olduğunu qeyd edirlər.

Müəllifin araşdırmasından belə bir nəticə çıxır ki, sosial mühit şəxsiyyətin inkişafına birbaşa deyil, həyat tərzı vasitəsilə təsir göstərir. Əgər belə olmasaydı, onda mühitin təsiri hamıya eyni cür olardı. Həyat tərzının müxtəlifliyi mühitin təsirinin transformasiya edilməsinə gətirib çıxarır. Eyni mühit daxilində hərənin bir cür həyat tərzı ola bilər ki, həmin həyat tərzı mühitin təsirini transformasiya edir.

Açar sözlər: *şəxsiyyət, tərbiyə, mühit, konsepsiya, xarakter*

Tutu Asger Asayeva
Secondary school № 179, Binagadi district
esayeva@gmail.com

Education and personality development

Abstract

In the article, the role of upbringing in the process of personality development is investigated. As a result of the author's research, he came to the conclusion that the harmonious development of the personality is the main goal of education. Psychologists note that 3-5-year-old children also have certain personality qualities.

The author's research shows that the social environment affects personality development not directly, but through lifestyle. If this were not the case, then the effect of the environment would be the same for everyone. The diversity of lifestyles leads to the transformation of the influence of the environment. Within the same environment, everyone can have a lifestyle that transforms the influence of the environment.

Keywords: *personality, education, environment, concept, character*

Giriş

Cəmiyyətin inkişafı, qanunauyğunluqları, hadisələrin başvermə səbəbləri, hərəkətverici mexanizmi haqqında dialektik və metafizik inkişaf konsepsiyası mövcuddur. Təbii ki, insan-fərd bir varlıq kimi inkişaf edərək formalaşır. Bir çox görkəmli dünya alimləri fərdin inkişafına irsiyyət nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaqda haqlıdırlar.

Şəxsiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yalnız bugünkü təcrübənin deyil, həm də pedaqoji fikrin zəngin ideyalarını nəzərə almaq lazımdır. Azərbaycan maarifpərvərləri şəxsiyyətin ən müsbət cəhətlərini onun cəmiyyətdəki münasibət və fəaliyyətində axtarmışlar, çünki münasibətlər insanın həyat təcrübəsinin nəticəsi olmaqla onun hərəkətlərini və daxili hislərini müəyyənləşdirir.

İnsanın cəmiyyətdə düzgün tərbiyə edilməsində bir sıra amillər mühüm rol oynayır. İnsanın ayrı-ayrı yaş dövrlərində fiziki, psixi və mənəvi cəhətdən müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olur.

Onun xarakterində müəyyən yeniliklər, dəyişikliklər yaranır. Buna görə də cəmiyyətimizin üzvü olan insan bilməlidir ki, hansı şəraitdə və hansı amillərin təsiri altında inkişaf edir, onun inkişafında irsiyyətin, mühit və tərbiyənin rolu nədən ibarətdir.

“Hazırda təlim prosesinin pedaqogika və psixologiya elmlərinin nailiyyətlərindən istifadə edilir. Şəxsiyyətin inkişafına təsir göstərən ictimai institutlardan, təlim-tərbiyə müəssisələrindən, məktəbdənkənar uşaq müəssisələrindən, mədəni-maarif ocaqlarından, ictimai təşkilatlardan, KİV-dən, cəmiyyətin əsas hüceyrəsi olan ailədən geniş şəkildə istifadə edilməsi tərbiyəvi təsir imkanlarını genişləndirir” (1).

Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillər çoxcəhətlidir: onlar daxili və xarici, təbii, ictimai subyektiv və obyektiv, planlı və kortəbii olur.

Pedagogika və psixologiya elmində şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsi ilə bağlı 3 əsas konsepsiya vardır, onları aşağıdakı istiqamətlərdə qruplaşdırmaq olar:

1. Bioloji konsepsiya;
2. Sosioloji konsepsiya;
3. Biososial konsepsiya;

Bioloji konsepsiyanın nümayəndəsi (Ziqmund Freyd) şəxsiyyəti sırf təbii varlıq hesab etməklə özü ilə gətirdiyi, ona xas olan tələbatların, maraqların, instinkləri ilə izah edirlər. Z. Freyd təliminə görə, şəxsiyyətin davranışı bioloji təsir və instinktlərdən asılı olur və bunlar da öz növbəsində qorxu və ya razılıq əlamətidir. İnsanın davranışı iki prinsipə-Zövq və həzz alma prinsipinə və cəmiyyətin tələblərinə müvafiq reallıq prinsipinə tabe edilir.

Sosioloji konsepsiyanın nümayəndələri insanın bioloji varlıq kimi doğulmasını qəbul etməklə yanaşı, ünsiyyətdə olduğu sosial qrupların təsiri ilə tədricən sosiallaşması fikrini müdafiə edirlər. İnsanın sosial inkişafı onun cəmiyyət həyatına daxil olması ilə başlayır. Sosial inkişaf psixi, mənəvi və intellektual inkişaf və dəyişikliklə bağlıdır, mənəvi cəhətdən inkişaf (əxlaqi cəhətdən kamilləşmə, şüurun dəyişməsi), intellektual inkişaf (biliyin zənginləşməsi; dünyagörüşün genişlənməsi) və s. Sosial konsepsiya təsdiq edir ki, şəxsiyyət sosial təzahürdür.

Biososial konsepsiyanın fikrincə, psixi proseslərin bioloji təbiəti olsa da, şəxsiyyətin təcrübəsi, siyasi, əxlaqi-mənəvi baxışları, maraqları, qabiliyyətləri və s. sosial hadisələr kimi formalaşır. Hegelə görə, adamın bir sıra qüsurları onun bioloji mahiyyətindən, heyvana oxşarlıq təşkil edən cəhətlərindən irəli gəlir və sosial mahiyyət bu çatışmazlıqları islah etməli, dialektik mənada inkar etməli, aradan qaldırmalıdır. İnsanın təbiətə düzgün münasibət bəsləməsi onun sosial varlıq kimi formalaşmasında həlledici amildir.

“Təcrübələrdən məlum olmuşdur, şəxsiyyət nə qədər çox müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb olunursa, nə qədər çox insan qrupları ilə, fərdlərlə ünsiyyət və münasibətdə olursa şəxsiyyətin hərtərəfli ünsiyyət və münasibətdə olursa, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişaf da bir o qədər sürətlə gedir və inkişaf səviyyəsi də bir o qədər yüksək olur” (2).

Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsində mühitin rolu böyükdür. Mühit dedikdə, başlıca olaraq ictimai, qismən isə təbii-coğrafi mühit nəzərdə tutulur. Təbii mühit-ərazinin relyefi, fauna və florası, havanın tərkibi və təzyiqi şəxsiyyətin inkişafına, onun mənəvi cəhətdən yetkinləşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərən amillərdir. Təbii mühit anlayışına dağ, dərə, hava, su, təbiət mənzərələri, müşələr, günəş və s. daxildir. Məsələn: fiziki inkişafda, insanın sağlamlığında hava və suyun mühüm rolu olduğunu heç kim inkar etmir. Bununla belə, şəxsiyyətin inkişafında ictimai mühit, ictimai münasibətlər əsas yer tutur. İctimai mühit özü də iki yerə bölünür:

- a) makromühit (Kollektiv, küçə, ictimai yerlər);
- b) mikromühit (ailə mühiti, şagirdin kiminlə oturub-durması və s.).

Aparılmış tədqiqatlardan belə bir nəticə çıxır ki, sosial mühit şəxsiyyətin inkişafına birbaşa deyil, həyat tərzini vasitəsilə təsir göstərir. Əgər belə olmasaydı, onda mühitin təsiri hamıya eyni cür olardı, həyat tərzinin müxtəlifliyi mühitin təsirinin transformasiya edilməsinə gətirib çıxarırdı.

Müxtəlif şəxsiyyətə, onun inkişafına təsiri haqqında müxtəlif fikirlər mövcud olmuş və indi də vardır. Məsələn, hiberviorizm, pragmatizm cərəyanlarının nümayəndələri belə hesab edirlər ki, şəxsiyyətin vəzifəsi mövcud ictimai mühitə uyğunlaşmaqdan ibarətdir. Fransız materialistləri də buna bənzər ideya irəli sürmüş və demişlər ki, insan mühitin passiv məhsuludur.

İnsan şəxsiyyətinin inkişafına sosial mühit və təbii mühit qüvvətli təsir göstərir.

Sosial mühit dedikdə, insanın həyat fəaliyyətini, inkişafını əhatə edən xarici şərait nəzərdə tutulur. Sosial mühit anlayışı ictimai quruluşu, istehsal münasibətləri sistemini, maddi həyat şəraitini, istehsal və sosial proseslərin baş vermə xarakterini əhatə edir.

Sosial mühit daim dəyişir və fəaliyyətdədir və fəaliyyət prosesində o, öz mühitini dəyişdirir.

Şəxsiyyətin inkişafına, xüsusilə kiçik və məktəb yaşlı uşaqlara təbii mühit, ailə mühiti güclü təsir göstərir. Ailə onların maraq və tələbatlarının həyata keçməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Şəxsiyyətin əxlaqi və sosial keyfiyyətlərinin də əsası ailədə qoyulur.

Şəxsiyyətin inkişafında və formalaşmasında tərbiyə amili mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Hələ antik dövrün böyük filosofu Platon deyirdi ki, insanı düzgün tərbiyə etsək, o, ən sakit və ilahi məxluq olar. Əgər onu tərbiyə etməsələr və ya yanlış tərbiyə versələr, o zaman o, yer üzərində olan heyvanların ən vəhşisi olar. O deyirdi ki, dövlətin gücü insanların tərbiyəsindən asılıdır.

Tərbiyə insanın inkişafına təsir göstərsə də, müəyyən mənada inkişafdan asılıdır və insanın inkişaf səviyyəsinə əsaslanır. İnkişaf ilə tərbiyə arasında qarşılıqlı münasibətlərin dialektikası da özünü məhz bunda göstərir.

Uşağın bir şəxsiyyət kimi inkişafında tərbiyənin mühüm təsir qüvvəsinə malik olması haqqında görkəmli psixoloq S.A.Rubinşteynin fikirləri maraqlıdır. O göstərmişdir ki, tərbiyə və inkişaf bir vahid prosesin iki tərəfidir. Uşaq təlim-tərbiyə ala-ala inkişaf edir və inkişaf edə-edə təlim və tərbiyə alır.

“Qeyd edək ki, uşağın inkişafı ictimai mühitdə mümkün olsa da, o inkişafı tərbiyənin təsiri altındakı inkişafı ilə eyniləşdirmək olmaz. İctimai mühitin uşağa təsiri ilə tərbiyənin təsiri arasındakı fərq, hər şeydən əvvəl, tərbiyənin mütəşəkkil, məqsədyönlü və planlı olmasıdır. Halbuki mühitin təsiri ilə həyata keçən inkişaf prosesi məqsədyönlü olmaya da bilər” (3).

Tərbiyə şəxsiyyətin formalaşmasına yönəldilmiş xüsusi fəaliyyət sahəsidir. Görkəmli pedaqoq Makarenko deyirdi ki, tərbiyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, daha yaşlı nəsil bu prosesdə özünün təcrübəsini, özünün inamını kiçik nəsle verir.

Şəxsiyyətin formalaşması daxili və xarici amillərin təsiri altında baş verir. Ona görə də şəxsiyyətin formalaşması üçün bu prosesə təsir edən amillər diqqəti cəlb edən amillərdir.

Digər görkəmli psixoloq S.Rubişteyn göstərir ki, “Uşaqları tərbiyə edə-edə öyrənmək lazımdır ki, onları öyrənə-öyrənə şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq və öyrədək”. Müəllim və tərbiyəçi hər hansı bir tərbiyəvi tədbir həyata keçirilməzdən əvvəl öyrənilən şagirdin xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmalı, tərbiyəvi tədbiri ona müvafiq şəkildə həyata keçirməlidir.

A.Adler şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən üç mühüm münasibəti göstərir:

- a) Özünün gücsüzlüyünü hiss etmək
- b) Təkmilləşməyə, üstünlük əldə etməyə cəhd
- c) Birgəlik hissi və ya sosial hiss

Məlumdur ki, insan dünyaya bir fərd kimi gəlir və ictimai münasibətlər sistemində şəxsiyyət kimi formalaşır. Burada tərbiyə prosesi həlledici rol oynayır. Ona görə də uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mənbələri, şəraiti bilmədən tərbiyənin psixoloji mexanizmini açmaq mümkün deyildir.

“Təlim-tərbiyənin müvəffəqiyyətli həlli, yeniyetmə şəxsiyyətin formalaşması, onların yeni iqtisadi, siyasi, sosial münasibətlər sistemində daxil olması müəllimin peşə ustalığından, mənəvi mövqeyindən, fərdi psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır” (4).

İnsan şəxsiyyəti bir çox bir çox amillərin təsiri və qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsi kimi formalaşır. Bu prosesdə bioloji və sosial amillərin özünə məxsus rolu vardır.

İnsan bioloji varlıq kimi doğulur, buna görə də irsiyyət qanunu ona öz təsirini göstərir. İrsiyyətin maddi daşıyıcıları genlərdir. İrsən fiziki əlamətlər (qırmızı, sifət quruluşu, gözün və saçın rəngi və s.), habelə fizioloji əlamətlər (sinir sisteminin tipi, sinir hüceyrələrinin miqdarı və s.) nəsilən-nəslə keçir.

“İnsan mühitin və tərbiyənin passiv obyekt kimi çıxış edir, mühitə və tərbiyə prosesinə, özünün şəxsiyyət kimi formalaşmasına fəal təsir göstərir. Tərbiyə uşaq və yeniyetmələri ancaq obyekt kimi qəbul edərsə, çox şeydən məhrum olar, öz məqsədinə çatma bilməz. İnsanın şəxsi fəallığı müxtəlif

müxtəlif formalarda təzahür edir: zehni, əmək, fiziki, bədii, ictimai-siyasi fəallıq. Uşaq və gənclərin şəxsi fəallığının əsas vasitəsi onları müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb etməkdir” (5).

Nəticə

Aparılan tədqiqatların nəticələrini təhlil edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, təhsil-tərbiyə məqsədyönlü aparılmaqla yanaşı, həm də şagirdlərin yaş və cins xüsusiyyətlərinə uyğun təşkil olunmalıdır. Mühitin təsiri nəticəsində uşaqların mənəviyyatında və hərəkətlərində yaranan qüsurları tərbiyənin köməyi ilə aradan aldırmaq olar.

Şəxsiyyətin inkişafı ömür boyu davam edir. Müxtəlif yaş dövrlərində bu inkişaf özünəməxsusluqları ilə fərqlənir. Məsələn bu kontekstdən yanaşan müəllif şəxsiyyətin inkişafının yaş dövrlərinin xüsusiyyətini araşdırmasının içərisində qeyd etmişdir.

Ədəbiyyat

1. <https://www.anl.az/meqale/oktyabr>
2. https://www.celilabad_adpu.az/
3. <https://hozir.org/derslik-azerbayca...>
4. <https://atehsil.com/psixoloq/10...>
5. <https://kayzen.az/blog/pedaqoq>

Rəyçi: f.ü.f.d. Əli Əliyev

Göndərildi: 11.11.2022

Qəbul edildi: 25.12.2022